

Katarína Košťalová
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3573-9353>
Katedra sociálnych štúdií a etnológie
Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
Slovensko

Roman Hofreiter
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2422-8301>
Katedra sociálnych štúdií a etnológie
Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
Slovensko

Fenomén návratu domov. Mladí ľudia a ich návrat zo zahraničia na Slovensko

The phenomenon of return. Young people and their return to Slovakia from abroad

Abstract

Migration and migration experience currently present an important phenomenon for a variety of social groups of general public in Slovakia. Migration is considered to be one of key civilization challenges. The main aim of the paper is to provide the first findings about a relatively overlooked topic of the young people's return home from abroad. The paper deals with the young migrants's decision-making process with regards to their return home. Its complementary part is the cultural shock upon their re-entry. We observe the role of the category of "home" in the process of returning and the dimensions that are associated with it. In addition, we are interested in what creates the feeling of being "home again" in its positive and negative connotations. We analyse the four overlapping and interactive dimensions of home: the spatial, temporal, emotional and rational ones, which we support with the results of field research. The research was made on the basis of interviews with young people in Slovakia.

Key Words : young people, migration, home, return, Slovakia

* * *

Migrácia a migračná skúsenosť v súčasnosti predstavuje významný fenomén pre rôzne skupiny obyvateľstva na Slovensku. Je považovaná za jednu z kľúčových civilizačných výziev. Hlavným zámerom tejto štúdie je priniesť prvé poznatky o pomerne málo riešenej problematike, ktorou je dôvod pre návrat mladých ľudí domov. Príspevok sa zaoberá procesom rozhodovania mladých migrantov pre návrat domov, pričom jeho komplementárnou súčasťou je aj kultúrny šok z návratu. Všímame si, akú úlohu v tomto procese zohráva kategória domova a aké dimenzie sa s ním spájajú. Čo kreuje pocit „opäť doma“ v pozitívnych i negatívnych konotáciách. Bližšie sa venujeme štyrom prekrývajúcim sa a interaktívnym rozmerom domova: priestorovému, časovému, emocionálnemu a racionálnemu, ktoré podopierame výsledkami terénneho výskumu. Výskum bol realizovaný na základe rozhovorov s mladými ľuďmi na Slovensku.

Kľúčové slová: mladí ľudia, migrácia, domov, návrat, Slovensko

Odebrano / Received: 31.01.2019

Zaakceptowano / Accepted: 27.08.2019

Úvod

V štúdiu sa venujeme jednej z tematických úloh, ktorú riešime na našom pracovisku v rámci projektu Horizont 2020: *Podpora zapojenia a sociálnej angažovanosti mládeže: Príležitosti a výzvy mladých ľudí „v konflikte“ v Európe*. Ide o výskum mladých ľudí, ktorí žili, študovali alebo pracovali v zahraničí a rozhodli sa vrátiť späť domov, na Slovensko. V štúdiu chceme priblížiť proces rozhodovania mladých migrantov pre návrat, pričom jeho komplementárnou súčasťou je aj kultúrny šok z návratu. Všímame si, akú úlohu v tomto procese zohráva kategória domova a aké dimenzie sa s ním spájajú. Čo kreuje pocit „opäť doma“ v pozitívnych i negatívnych konotáciách. Bližšie sa venujeme štyrom prekrývajúcim sa a interaktívnym rozmerom domova: priestorovému, časovému, emocionálnemu a racionálnemu¹, ktoré podopierame výsledkami terénnych výskumov. V texte využívame viaceré výpovede respondentov, ktoré považujeme za nenahraditeľné sentimenty k danej téme.

Migrácia predstavuje významný medzník v živote (nielen) mladého človeka. Aj z tohto dôvodu analýzu migračných procesov nemožno obmedziť iba na redukcionistické chápanie odchodu. Fenomén migrácie môžeme rozčleniť z hľadiska procesuálnej povahy do nasledujúcich fáz. Prvou je rozhodnutie sa pre odchod, (prečo/ proces rozhodovania, motivácia, vízie, ciele). Druhou fázou je samotná migrácia, prispôbovanie sa novým skutočnostiam v krajine príchodu, kde jednotlivec musí zvládať adaptáciu na nové situácie, môže zažiť kultúrny šok. Musí si budovať sociálne kontakty, osvojiť si iný každodenný život a riešiť nové situácie. Ďalšou fázou migračného cyklu, na ktorú sa v štúdiu zameriame, je návrat domov. Tu sa opätovne stretávame s témou adaptácie, s možnosťou kultúrneho šoku a stretu vízií, idealizácie s realitou. Tak ako k odchodu, aj

¹ Použili sme prístup Erdal 2014.

pre návrat domov sa jednotlivec nerozhoduje spontánne bez bilancie svojej životnej dráhy. Ide o zložitý, časovo náročný proces rozhodovania sa, hodnotenia aktuálnej situácie a zároveň projektovania svojej budúcnosti². V kontexte tejto štúdie ide o migráciu dobrovoľnú a dlhodobú. Podmienkou dlhodobej migrácie je pohyb ľudí, ktorí zmenia krajinu svojho obvyklého pobytu na dobu aspoň jeden rok³. Zároveň ide o dočasný typ migrácie, s konkrétnou motiváciou a/ alebo účelom, s úmyslom vrátiť sa neskôr do krajiny pôvodu.

Migrácia a migračná skúsenosť v súčasnosti predstavuje významný fenomén pre rôzne skupiny obyvateľstva na Slovensku. Je považovaná za súčasť éry globalizácie, za jednu z kľúčových civilizačných výziev vďaka populačným, ekonomickým, kultúrnym, sociálnym, politickým, environmentálnym, bezpečnostným a iným dopadom⁴. Slovensko bolo súčasťou viacerých migračných vln, ktoré zasiahli Európou⁵, ale jej súčasné formy – migrácie za prácou, štúdiom či lepším životom majú iný charakter, pretože sa vnímajú ako jedno zo základných občianskych práv. Otázka hraníc a ich významu pre medzinárodnú mobilitu sa nezmenila po roku 1989, ale zmenili sa podmienky, ktoré mobilitu regulujú. Tie súvisia najmä so vstupom Slovenska do EÚ v roku 2004. Migráciu uľahčuje odstraňovanie administratívnych bariér, zvyšujúca sa politická a ekonomická integrácia, rozširovanie prístupu na pracovný trh, možnosti pre štúdium, rozvoj dopravnej infraštruktúry a informačných technológií, spoločenských a demografických zmien, zjednocovanie rodín i budovanie sociálnych sietí⁶.

Štúdium migrácie a fenoménov s ňou spojených sa vyvinulo v samostatný interdisciplinárny výskumný a študijný odbor „migračné štúdiá“ (migration studies). Ich súčasťou je aj pododbor „antropológia/ etnografia návratu“ (anthropology/ethnography of return), ktorá sa zaoberá návratovou migráciou⁷. Kým v migráciách 19. a 20. storočia boli dôvody pre návrat možné vysvetliť z hľadiska rodinných záväzkov (napríklad dedičských nárokov na otcovizeň), alebo ako dôsledok povojnových politických dohovorov o výmene obyvateľstva alebo o repatriácii⁸, v súčasnosti sa nachádzame v odlišnej situácii⁹. Aktuálne zahraničné výskumy sa venujú predovšetkým ekonomickým súvislostiam tohto procesu. Skúmajú sa dôvody návratu do krajiny pôvodu, sleduje sa správanie reemigrantov na trhu práce, základné charakteristiky reemigrantov, kategória domova i obrátený kultúrny šok¹⁰. Výskumy taktiež ukazujú, že namiesto konceptu Brain drain, ktorý predpokladá nenávratný únik mozgov, nové štáty EÚ zažívajú skôr the brain

² Majerová 2016.

³ Medzinárodná organizácia pre migráciu (IOM), 08.11.2018.

⁴ Divinský 2009.

⁵ Historické kontexty migrácie nie sú predmetom tejto štúdie, a preto sa im nebudeme venovať.

⁶ Divinský 2009.

⁷ Bitušíková 2006, s. 116.

⁸ Paríková 2001.

⁹ Botíková 2014, s. 192.

¹⁰ Cassarino 2004; Erdal 2014; J Carling, Erdal 2014; Grabowska, Garapich 2016; Gray, Savicki 2015.

circulation¹¹. Znamená to, že migranti sa po určitom čase vracajú späť do krajiny pôvodu, prinášajú do nej nové skúsenosti a modifikujú život v nej.

Oproti početným publikačným výstupom zahraničnej proveniencie v období 2004–2008 sa na otázky migrácie v Slovenskej republike dlhodobo a komplexne špecializovalo len minimum vedeckých pracovníkov. Tento fakt mal za následok jeden z najnižších počtov fundovaných odborných výstupov v kontexte európskej únie¹². Rastúca spoločenská závažnosť migrácie sa stala jednou z dôležitých tém v etnologickej a sociálno-antropologickej literatúre len v poslednom období¹³. K téme návratu, ktorá je lajtmotívom štúdie je absencia výskumov ešte výraznejšia. SR nemá spoľahlivé kvantitatívne ani kvalitatívne zistenia o návrate mladých ľudí domov na Slovensko. Oficiálne pracuje v zahraničí 150 tisíc Slovákov, čo predstavuje 7,50 % zo všetkých ekonomicky aktívnych obyvateľov a väčšina z nich, 70%, je vo veku do 40 rokov¹⁴. Okrem pracovnej migrácie je špecifickým znakom Slovenska vysoká migrácia vysokoškolských študentov zo Slovenska, pričom nemáme na mysli krátkodobé študijné mobility, ale full time. Podľa výskumu na zahraničných vysokých školách študuje 15% všetkých študentov¹⁵ a 42% študentov sa po absolvovaní školy do dvoch rokov vracia domov.

Metódy výskumu

Pre zodpovedanie výskumných otázok v rámci riešenia danej témy sme sa zamerali na účelový typ vzorky (purposive sampling). Výber respondentov bol uskutočnený prostredníctvom osobných kontaktov, metódou snehovej gule (nabaľovania ďalších respondentov) i za pomoci viacerých inštitúcií (Sokratov inštitút, Leaf). Pri výskume sme vychádzali z metodiky, ktorá bola určená v projekte, kde sú za mladých ľudí považovaní tí, ktorí spĺňajú kritérium 16–30 rokov. Naš výskum bol zameraný na tých, ktorí majú skúsenosti s dlhodobým pobytom (trval minimálne rok) v zahraničí a v súčasnosti žijú doma na Slovensku.

Vychádzame zo zistení z individuálnych hĺbkových rozhovorov, v rámci ktorých sme sa zamerali na osobné migračné príbehy. Realizovali sme 27 pološtrukturovaných rozhovorov. Priemerný vek respondentov v čase realizácie výskumu bol 27 rokov. Naši respondenti mali stredoškolské a vysokoškolské vzdelanie a pochádzali z rôznych oblastí Slovenska. Dôvod vycestovania: štúdium a vzdelávanie, práca, cestovanie, poznávanie a dobrodružstvo, ne/riešenie osobných problémov (rodinné, partnerské, pracovné).

¹¹ Martin, Radu 2012.

¹² Divinský 2009.

¹³ Problematike migrácie sa venuje napríklad: Bahna 2008, 2011, 2015; Bahna, Sekulová 2019; Botíková 2014; Búriková 2006, 2007; Búriková, Miller 2010; Divinský 2009; Divinský, Popjaková 2007; Divinský, Zachar-Podolinská 2018; Hlinčíková, Sekulová 2012; Jenčová 2007a, 2007b, 2008; Majerová 2016; Luther 2006a; Sekulová 2015.

¹⁴ Reálne počty Slovákov pracujúcich v cudzine sú vyššie.

¹⁵ Bahna 2015, s. 1.

Krajiny migrácie: Belgicko, Cyprus, Dánsko, Veľká Británia, Indonézia, Malorka, Nemecko, Nórsko, Portugalsko, Rakúsko, Španielsko, Taliansko, Uruguaj, USA. Z výskumu sme vylúčili Českú republiku ako krajinu kultúrne podobnú a navyše, z Čiech prichádzajú študenti a zamestnaní domov aj niekoľkokrát za mesiac. Rozhovory boli nahrávané a prepísané, pričom bola vykonaná anonymizácia (respondentov, mien, krajín) tak, ako ju určila metodická príručka projektu. Rozhovory boli následne kódované (NVivo program – nástroj na kategorizáciu, klasifikáciu a analýzu najmä kvalitatívnych dát). Okrem rozhovorov sme realizovali obsahovú analýzu diskurzu o návrate v médiách i etnografické pozorovania. Dodržiujúc anonymizáciu aj v štúdiu, v zátvorkách za výpoveďami uvádzame len pohlavie respondenta (m.)/ respondentky (ž.).

Domov

Ako sme uviedli, respondenti sa po určitom rozhodovacom procese vrátili domov na Slovensko, kde v súčasnosti žijú.

V slovenskej etnologickej spisbe sa problematika konceptualizácie domova vyskytuje zriedkavo, najmä v kontexte migrácií¹⁶. Jednou z posledne publikovaných je štúdia Daniela Luthera *Koncepty domova a vzťahy slovenských migrantov a emigrantov k domovine*, v ktorej sa opiera najmä o Bausingerov a Fox koncept domova. Konštatuje, že kľúčové pojmy vzťahujúce sa k obrazu domoviny sú pre emigrantov rodina, príbuzenstvo, priateľská skupina, rodisko, rodný jazyk, krajinný ráz, mentalita, ekonomické a sociálne postavenie, každodenný život¹⁷. Už z uvedeného vyplýva, že domov je zložitá, viacúrovňová a mnohostranná dimenzia, ktorá obsahuje sociálne, psychologické, kultúrne, politicko-ekonomické i finančné aspekty.

Prístupy, ktoré sa používajú na konceptualizáciu domova, sú rozmanité¹⁸. Domov je abstraktným symbolom s celou radou konotácií. Môže ísť o hmotné a duchovné hodnoty, rodinu, priateľov, sociálny priestor domova, miesto socializácie, komunikácie, sebaidentifikácie, životný priestor z hľadiska architektúry a vzťahu k prostrediu. Zároveň je domov predstavovaný ako miesto pôvodu našej jedinečnosti a súnalezitosti a je tiež koncipovaný ako miesto formovania solidarity a pomoci¹⁹. Domov je aj lokálna kategória vo vzťahu ku globálnemu²⁰ a obsahuje aj význam práv a povinností.

Širšie chápanie domova zahŕňa geografickú lokalizáciu, krajinu, rodnú obec – mesto, kde sa človek narodil, kam sa rád aj po rokoch vracia, alebo obec – mesto, v ktorom žije. Najširší význam má chápanie domova ako rodnej vlasti, ktoré si človek snáď najviac uvedomí, keď vlasť z rôznych dôvodov dobrovoľne či nedobrovoľne opustil. Sociológ Fedor Gál v úvahe o vlasti a domove píše:

¹⁶ Pozri napr. Paríková 2001; Bitušíková 2006; Jenčová 2007b; Hlinčíková, Sekulová 2012; Majerová 2016.

¹⁷ Luther 2006b, s. 112.

¹⁸ Viac Mallett 2004.

¹⁹ Szaló 2006.

²⁰ Bitušíková 1999.

Cítim to tak, že vlast' je ten priestor, v ktorom som sa stával človekom – jeho jazyk, kultúra, zvyky, tradície, jeho inštitúcie, politické zriadenie, jeho príroda, ľudia, ktorí v ňom žijú. A čas, v ktorom sa to všetko udialo... Doma som tam, kde spávam, kde mám svoju knižnicu a pracovný stôl, kam utekám pred nepohodou [...] a kde – ako dúfam – raz zomriem. Domov si utváram sám, vlast' nie. Domov som schopný milovať, vlast' som schopný rešpektovať, ctíť jej zákony a byť jej verný, ak ma nesklame²¹.

V užšom chápaní je domov predovšetkým intímny priestor, miesto komfortu a pohodlia, kde človek dennodenne žije, kde sa cíti dobre a bezpečne. Domov vytvárajú predmety, spomienky i zmyslové vnímanie: chuť (kulinárna kultúra – nápoje, jedlá), čuch (vôňa stromov, kvetov, mora), zvuk (preplneného mesta, vody, hudba). Pri tomto rozmanitom prístupe k chápaniu domova a jeho vytváraniu sa viacerí autori zhodujú v tom, že pri jeho konštruovaní ide predovšetkým o zdieľanie osobnej skúsenosti a priestoru s ďalšími ľuďmi, väčšinou členmi rodiny²².

Na ťažkosti pri vymedzení pojmu domov poukazuje anglická právnička Lorna Fox, ktorá sa venuje právnemu konceptu domova. Vo svojej štúdií *Význam domova: Chimérický koncept alebo právna výzva* upriamuje pozornosť na Rapoportov vzorec²³, podľa ktorého „home = house + x (domov = dom/bydlie + x)“. Uvedený vzorec vyjadruje, že pojem domov tvorí z jednej strany fyzická štruktúra bydliska a na druhej strane aj premenlivý faktor x. Podľa Fox vymedzenie fyzickej štruktúry domu neposkytuje koncepčné ťažkosti, pretože to je betón, hmotný subjekt. Konceptuálnou výzvou vo vzťahu k domovu je odhaliť záhadný „x faktor“, ktorý predstavuje sociálne, psychologické a kultúrne hodnoty. A tie sú vo svojej podstate subjektívne. Domov teda nie je len fyzická budova, ale miesto s osobitným významom obsahujúcim vzťahy, väzby, pocity. Tento vzťah nie je viditeľný a ani merateľný²⁴.

Vnímanie domova je individuálne. V súvislosti so súčasnými migračnými trendami sú vzťahy k domovu ešte zložitejšie, jedinec môže mať domovov viacej. Domovom pre neho môže byť krajina pôvodu i krajina migrácie. Viacerí autori poukazujú na to, že domov má tekutú povahu. Časom sa môže meniť a jeho vnímanie je ovplyvnené priestorovými skutočnosťami procesu migrácie. Domov môže byť „tu“, ale aj „tam“, prípadne oboje tu, aj tam²⁵. Koncept „dvoch domovov je stabilizovaný aj v zmiešaných rodinách, najmä ak sa usídlili v rodnej krajine manželského partnera“²⁶.

²¹ Bitušiková 1999, s. 8 (podľa Gál 1998, s. 118–120).

²² Galčanová, Vacková 2014, s. 14–15.

²³ Na Rapoportov vzorec a koncept domova Lorny Fox upozorňuje vo svojej štúdií Luther 2006b.

²⁴ Fox 2002, s. 8.

²⁵ Erdal 2014; Vertovec 1999; Cassarino 2004; Szaló 2007.

²⁶ Luther 2006b, s. 112.

Návrat domov

M. J. Westwood, W. S. Lawrence a D. Paul definujú návrat ako kontinuum skúsenosti a správania, ktoré sa vyskytujú vtedy, keď sa jedinec vráti do miesta svojho pôvodu po tom, čo bol ponorený do iného kontextu na adekvátne dlhé obdobie. To je dôvodom na to, aby urobil určitý stupeň duševného a emocionálneho opätovného prispôsobenia sa pred optimálnym fungovaním v „novom“ prostredí²⁷. Táto definícia špecifikuje určitú úroveň akulturácie v hostiteľskej kultúre, ktorá si vyžaduje aj psychickú adaptáciu. Po návrate domov je potrebné opätovné prispôsobenie sa. Bez tejto empirie by návrat domov mohol byť prirovnaný k skúsenosti turistu, ktorý ide „len po povrchu kultúry“, čo nevyvoláva problémy s návratom. Ponorenie sa do inej kultúry, iného prostredia je to, čo prispieva k zložitosti návratu²⁸.

I napriek tomu, že naša vzorka respondentov neodišla do zahraničia primárne s cieľom trvalo sa usadiť a na návrat domov sa tešili, proces rozhodovania sa preň bol náročný a dlhotrvajúci. Je to z toho dôvodu, že sa v krajine, mieste migrácie snažili integrovať, adaptovať, začleniť do sociálnych sietí, aktívne tráviť svoj voľný čas, spoznávať hostiteľskú krajinu, jej kultúru, športovať, vytvárať si nový domov a k nemu emotívnu väzbu. Počas pobytu v zahraničí viacerí z nich prešli inherentnou premenou. Získali nové zručnosti, skúsenosti, vedomosti, adaptovali sa na nové podmienky, boli konfrontovaní s „inakosťou“, s inými pomermi (sociálnymi, ekonomickými, kultúrnymi, rodovými), riešili dovtedy nepoznané situácie. Vplyvom nových skúseností došlo k ich prirodzenej sociálnej i kultúrnej premene, ale svoju zmenu si často uvedomili až po návrate domov. Zároveň sa prirodzene zmenil aj domov – ľudia, prostredie, podmienky. Z týchto dôvodov sa po návrate u niektorých respondentov prejavila dezilúzia. Viacerí autori tento stav dávajú do kontextu aj s idealizovaním svojho domova, ku ktorému po určitom období pobytu v zahraničí dochádza. Podľa Katherine Brickell je domov jednou z najviac idealizovaných skúseností a scén ľudskej existencie²⁹. V časovej línii je domov spojený so spomienkami, spomínaním, tvorbou nostalgického viac-menej nemenného obrazu³⁰. Preto sa stáva, že po návrate domov, pri konfrontácii nových skúseností a idealizácie domova s realitou dochádza ku kultúrnemu šoku z návratu (obrátenej kultúrny šok), v angličtine *reverse culture shock*, *reentry culture shock*. Obrátenej kultúrny šok predstavuje proces reštrukturalizácie, rekultivácie a reasimilácie do vlastnej kultúry potom, čo jednotlivec žil v inom priestore³¹. Pri návrate domov respondentom/ respondentkám vadilo najmä správanie Slovákov (pesimizmus, apatia, pasivita, korupcia), ktoré je podľa nich v silách samotných ľudí zmeniť.

²⁷ Gray, Savicky 2015, s. 264 (podľa Westwood, Lawrence Paul 1986, s. 223).

²⁸ Gray, Savicky 2015, s. 264.

²⁹ Galčanová, Vacková 2014, s. 14 (podľa Brickell 2012).

³⁰ Galčanová, Vacková 2014, s. 14.

³¹ Gaw 2000, s. 85.

Ja som bol nadšený, že už pôjdem po tých dvoch rokoch domov. Ale hneď po príchode som tak nadšený nebol skoro z ničoho. Bol to strašný kultúrny šok. Ľudia sa sťažovali, ako klasicky sa ľudia na Slovensku sťažujú. Ja som si vtedy uvedomil, že bože, veď ja som dva roky nepočul nikoho sa sťažovať. A teraz, keď som sa vrátil tak som si to začal hneď uvedomovať, že sakra, že my sa naozaj tu sťažujeme. Ale ani jeden nepohne prstom, že by sa zaangažoval a niečo urobil. Takže to bol najväčší šok, že proste tu ľudia šomrú, že tu sú oveľa agresívnejší ľudia na cestách, že sa neusmievajú v obchodoch, že nie sú slušní, neprosia a neďakujú (m.).

Keď sme sa vrátili, tak ja som si zvykala asi rok. Človek si ani neuvedomuje, že ako veľmi je to tu iné keď sa vráti [...]. To bolo ešte ťažšie ako to, keď sme odišli. Adaptačné obdobie znovu si zvykať doma bolo veľmi ťažké. Teraz sú tri roky, čo sme späť a ten prvý rok bol naozaj taký náročný, že v podstate tie prvé mesiace som pomaly každý večer plakala, že som tu nešťastná, že neviem čo ďalej (ž.).

Ako sme uviedli, proces rozhodovania pre návrat domov, ako aj samotný návrat nebol jednoduchý. Mladí reemigranti si museli formovať sociálne siete dvakrát. Nielen pri príchode do hostiteľskej krajiny, ale aj pri návrate domov. Väčší predpoklad pre udržanie pozitívnych kontaktov na diaľku majú dlhodobé a intenzívne medziľudské vzťahy. Staráť sa a rozvíjať ich je náročné na čas a závisí aj od hodnotových daností aktérov. Väčšina z nich udržiavala kontakt s krajinou pôvodu, či už komunikáciou s príbuznými, kamarátmi (skype, viber, facebook, whatsapp), alebo sledovaním novín, internetu a správ z domova. Udržiavanie interakcie cez sociálne médiá môže len čiastočne preklenúť geografickú vzdialenosť a diskontinuitu pravidelnejších stretnutí tvárou v tvár. Treba poznamenať, že nie vždy sa vzťahy na diaľku udržali a nie vždy sa pri návrate podarilo na ne nadviazať v nezmenenej intenzite a kvalite. V príbuzenskej rovine sa predstava o vzájomných väzbách v rodine a kvalite rodinného života pri návrate domov nielen naplnila, ale predčila očakávania. Rodinné väzby a komunikácia medzi jednotlivými členmi sa i zintenzívnili a zlepšili. Všetci respondenti zdôrazňovali, že najbližší členovia rodiny im preukazovali morálnu, psychickú, ekonomickú podporu a pomoc. Zároveň, rodičia akceptovali samostatnosť, sociálnu dospelosť svojho navrátiťšieho sa „dieťaťa“.

Väčším problémom boli kamarátske a priateľské väzby, na ktoré sa nepodarilo v plnej miere nadviazať. Na jednej strane to súvisí s dynamikou formovania životných a rodinných stratégií, keď kamaráti zmenili miesto bydliska, prácu, prípadne si založili vlastné rodiny. Na strane druhej štruktúru vzťahov narušili aj iné životné skúsenosti, ktoré mladí ľudia nadobudli v zahraničí.³² Smer ich zmeny bol badateľný nielen v rovine analytickej, ale aj normatívnej a psychologickej. Na životný štýl spred migrácie nemohli a v niektorých prípadoch ani nechceli nadviazať. Okrem pozitívnych ohlasov na ich návrat, najmä zo strany rodinných príslušníkov, sa respondenti stretli aj s nepochopením,

³² K podobným zisteniam dospela na základe svojich výskumov aj Jenčová 2007b.

nezájmom i závisťou. V zahraničí boli migranti stigmatizovaní ich pôvodom, napríklad označením *tá z východu* a vo svojej krajine sa tiež stávajú „inými“, líšia sa. Stigma zostala aj v domácich podmienkach, len sa zmenila na migračnú skúsenosť, napríklad označením *tá, čo žila v Paríži*. Nasledovné výpovede svedčia o tom, že návrat domov bol ťažký a v niektorých prípadoch i traumatický. Adaptačné problémy súviseli najmä s pochybnosťami *čo ďalej?, rozhodol/ a som sa správne?* Pri zvládnutí tejto situácie boli odkázaní najmä sami na seba, pretože problémy, s ktorými sa reemigranti stretávali, boli schopní pochopiť najmä tí, ktorí boli podobne stigmatizovaní, teda mali migračnú skúsenosť. Aj preto viacerí z nich po návrate vyhľadávali komunitu z cudziny navratívšich sa mladých ľudí.

Vrátila som sa na Slovensko, tak som sa tu musela naspäť aklimatizovať. Skôr tak vzťahovo. Keď som sa vrátila naspäť, tak zrazu ľudia boli už inak poskupinkovaní. Musela som si zvyknúť že títo sa už nekamarátia s tými, a títo s tými. Nevedela som kam si mám sadnúť a s kým si mám sadnúť, lebo každý už mal svojho partnera. Tak som si sadla sama. Priznám sa, že som sa aj tak cítila. Sama (ž.).

Keď som sa vrátila, bola som taká stratená a nevedela som čo robiť, kde začať. Lebo keď som bola tri roky preč, tak aj tu sa ľudia pomenili, išli preč, študovať, robiť, presťahovali sa a nemala som už s nimi priamo kontakt. [...] Bolo to zlé, veľmi vážne. Veľmi vážne. Ja som nevedela čo ďalej, všetko sa mi zdalo zbytočné, že som sa trápila na tej ťažkej škole, že som tam zvládla tie ťažké chvíle aj to podceňovanie z ich strany a tu som nevedela čo ďalej, ako to zužitkovať. Takže bolo to veľmi vážne, až do depresie. Musela som vyhľadať odbornú pomoc u psychoterapeuta (ž.).

I napriek adaptačným ťažkostiam pri návrate, mladí ľudia hodnotili migračnú skúsenosť a návrat domov pozitívne. Tento vnútorný, subjektívny rozpor vychádza z empirie ktorá im umožnila vnímať ľudí, vzťahy, situáciu na Slovensku inak, vidieť Slovensko „novými očami“³³, oceniť skutočnosti, ktorých si predtým neboli vedomí, či naopak vidieť kritickými očami rôzne nedostatky. Pre viacerých respondentov a respondentky sa po dlhšom pobyte zmenil koncept „domova“. Mladí ľudia formulovali skutočnosť, že si po pobyte v zahraničí začali jednoducho vážiť Slovensko. Vážiť si krajinu odkiaľ pochádzajú, kde žije ich rodina, kde sa cítia doma aj s nedokonalosťami, resp. nevýhodami aj výhodami³⁴.

Dimenzie domova a návrat

Ako sme upozornili, je veľmi ťažké uchopiť široko poňatý koncept domova. V kontexte tejto štúdie sa opierame o koncept humánnej geografky Marty Bivand Erdal³⁵,

³³ K podobným zisteniam dospeli na základe svojich výskumov aj Hlinčíková, Sekulová 2012.

³⁴ Hlinčíková, Sekulová 2012, s. 11–12.

³⁵ Erdal 2014.

ktorý uplatňujeme v ďalšom texte. Erdal analyzovala domov u navrátiťších sa poľských a pakistanských migrantov a konceptualizovala ho prostredníctvom štyroch dimenzií: priestorovej, časovej, emocionálnej a racionálnej. Medzi týmito rozmermi existujú dôležité prepojenia, ktoré sú zároveň aj dostatočne odlišné, aby poskytl zaujímavé analytické údaje. Spomenuté dimenzie aplikujeme aj v procese návratu domov využívajúc výpovede respondentov/ respondentiek.

Priestorový rozmer sa vzťahuje na geografickú polohu. Vo výpovediach respondentov sa domov objavuje ako bezpečný priestor, kde nie je vojna, kde nedochádza k prírodným katastrofám, kde je dostatok pitnej vody. K pozitívnym konotáciám patrí i pekná krajina s rôznorodým prírodným bohatstvom a striedanie štyroch ročných období.

Máme krásne pamiatky a hory, je to veľký potenciál. Slovensko je stredom Európy a my máme všetko blízko [...] (m.).

Bezpečie a príroda prevažovali nad adresným geografickým vymedzením v zmysle vrátiť sa do konkrétneho mesta/ dediny. Naši respondenti a respondentky sa vrátili najmä tam, kde mali možnosť budovať svoju profesijnú dráhu. A to im ponúkali väčšie a stredne veľké mestá na Slovensku a Bratislava. Uplatnenie našli najmä v medzinárodných korporáciách, inštitúciách celoslovenského charakteru, občianskych organizáciách, prípadne si vybudovali vlastný biznis. Mestá uprednostňovali aj pre lepšie a rôznorodejšie možnosti aktívne tráviť voľný čas. Mladí ľudia, s ktorými sme realizovali rozhovory ľahšie prijímali pracovnú migráciu. Ich „ukotvenie“ ku konkrétnemu geografickému miestu, ku konkrétnemu mestu/ dedine nie je také silné ako v generácii ich rodičov a starých rodičov.

Časová dimenzia sa týka rozdielov, ktoré zmena v čase môže spôsobiť. Ide o zlomy v životnom cykle, ako je napríklad uzatvorenie sobáša, narodenie dieťaťa, ponuka práce, smrť blízkych, rozchod s partnerom, ktoré formujú ďalšie životné osobné a kariérne stratégie. Vzniknuté situácie výrazne ovplyvňujú rozhodnutie vrátiť sa domov. Na základe výskumov môžeme konštatovať, že vek rozhodnutia sa pre návrat, alebo pre zotrvanie v zahraničí je okolo 30–33 rokov. Uvedené aspekty ilustrujú nasledovné výpovede.

Veľmi, veľmi silný faktor je, že ľudia po nejakom veku sa chcú usadiť a zakladať si rodiny. Alebo ich rodičia prichádzajú do takého veku, že sa o nich treba starať. Možno že úplne nie hneď v takom zmysle, že potrebujú dennú opateru, ale proste že si uvedomia, že som tu potrebný viac ako kdekoľvek inde. Proste prišiel čas, keď už chceš ísť domov a tak to aj cítiš, že potrebuješ byť doma (ž.).

Emocionálna dimenzia zahŕňa vnútorný pocit bezpečia, istôt, lásky, spolupatričnosti, uznávanie rovnakých hodnôt a postojov ku každodenným situáciám i sviatočným príležitostiam. Uvedený rozmer sa viaže na rodinu, rodinné vzťahy, kamarátov, ale aj na

fyzický priestor obsiahnutý v spomienkach na domov. Výrazným faktorom, ktorý vplýval na proces rozhodnutia sa pre návrat bola silná väzba na rodinu, rodinných príslušníkov (naprieč generáciami) a priateľov.

Nie je to jednoduché. Aj keď tam máte nejakých kamarátov, nie je tam rodina. A to príde časom ako človek dozrieva. Keď ste mladý, nepotrebuje nikoho. Stačí vám frajer a kamošky a žúrky. Ale časom si už človek uvedomuje, že tu som doma, tu mám proste rodinu (ž.).

Racionálny rozmer sa týka vážnych, diskurzívnych rozhodnutí migrantov, čo ďalej so svojím životom. Tieto voľby sú založené na skúsenostiach a životných situáciách migrantov, do ktorých vstupujú nielen ekonomické úvahy, ale aj spomínané emocionálne rozmery. Ide o komplex racionálnych rozhodnutí založiť si rodinu, vychovávať dieťa v „domácej krajine“, v generačnom prepojení na starých rodičov a budovať si domov v zmysle fyzického priestoru.

Už sme nechceli žiť raz tam, raz tam po podnájdoch. Vedela som, že sa chcem vrátiť, že chcem, aby moje dieťa vyrastalo na Slovensku, aby bolo so svojimi starými rodičmi (ž.).

Tento rozmer obsahuje aj sféru plánovania profesijnej dráhy a potrebu rozvíjať svoj talent a zručnosti doma. Racionálnou motiváciou pre návrat sú i negatívne skúsenosti z pobytu, nenaplnenie cieľov, neuspenie na trhu práce, prítomnosť sklenuého stropu i pocity nebezpečenstva a strachu.

A potom, už sme si zarobili celkom dosť peňazí a mohli sme rozbehnúť vlastnú firmu. Ja som chcela vlastné niečo robiť. Bola som taká aktívna veľmi, že mne to nevyhovovalo byť zamestnancom. Takže som chcela vlastnú firmu. A bolo mi jasné, že bude na Slovensku, lebo tu tomu slovenskému svetu rozumiem (ž.).

Pracovala som v takej baliarni na jablká, hrušky. Ako hľadala som si aj inakšiu robotu. Bola som aj na pohovore v hoteli, ale oni tam potrebujú ľudí ktorí vedia veľmi dobre po anglicky. No a ja som také skúsenosti nemala. A v tej práci to bolo ťažké [...] a nemala som sa kde jazyk naučiť. Nemala som tam ani známych, lebo oni majú taký zvláštny štýl života. Bolo to úplne iné ako som chcela (ž.).

Záver

Fenomén dočasnej migrácie z hľadiska jeho procesualnej povahy obsahuje aj fázu návratu domov. Tú možno rozčleniť na štádium rozhodovania sa pre návrat, samotný odchod z hostiteľskej krajiny i na obdobie prispôsobovania sa staro-novým skutočnostiam v krajine pôvodu. Prostredníctvom analýzy vybraných sledovaných javov sme sa zamerali na to, akú v tomto procese zohráva kategória domova a aké dimenzie sa s ním

spájajú. V štúdiu sme vychádzali najmä z výskumov mladých ľudí, ktorí žili (pracovali, študovali) v zahraničí a vrátili sa domov na Slovensko.

I napriek tomu, že sa na návrat tešili, z analýzy naznačených odpovedí respondentov je evidentné, že rozhodovanie sa preň, ako aj samotný návrat domov, bol zložitý. Dôležitú úlohu zohrávala osobnostná zmena jedinca, snaha o integráciu v hostiteľskej krajine i zmena sociálnych kontaktov a väzieb. V procese návratu dochádzalo k opätovnému vyjednávaniu svojho miesta. Mladí migranti prechádzali vlastnými emóciami, procesom reintegrácie v sociálnej i v profesionálnej rovine a zároveň boli nútení riešiť situácie a požiadavky, ktoré neboli viac či menej schopní ovplyvniť (napríklad zníženie sociálneho kapitálu). Preto pri konfrontácii nových skúseností a idealizácie domova s realitou došlo k obrátenému kultúrnemu šoku, čo u niektorých navrátiťších viedlo až k hlbšej individuálnej kríze.

Návratové zámery v procese rozhodovania odrážajú postoje migrantov k migračnej skúsenosti ako celku a zároveň projektujú osobné stratégie a s nimi súvisiaci koncept domova. V štúdiu sme ho identifikovali prostredníctvom štyroch prekrývajúcich sa dimenzií (priestorovej, časovej, emocionálnej a racionálnej), ktoré sme podopreli výsledkami terénneho výskumu. Domov sa u mladých reemigrantov spájal so širším významom v kontexte geografického priestoru, vnímania krajiny, prírody i s pocitom bezpečia. Ich návrat sa nespájal s príchodom do rodnej obce/ mesta, ale uprednostňovali stredne veľké mestá a Bratislavu, ktoré im poskytli lepšie možnosti profesionálneho uplatnenia i aktívne tráviť voľný čas. Výskum ukázal, že významným faktorom pre návrat domov boli rodinné vzťahy (rodičia, starí rodičia). Všetci respondenti pozitívne hodnotili podporu zo strany rodičov (emocionálnu i finančnú), spolupatričnosť a kooperáciu rodiny. Zároveň to bola i potreba formovať životné stratégie – „usadiť sa“, založiť si rodinu, byť v kontakte s príbuznými (postarať sa o rodičov, vychovávať deti v generačnom prepojení), budovať profesionálnu dráhu. Ako sme uviedli, ide o prelínajúce sa dimenzie domova, keď sa nedá oddeliť napríklad rozmer časový od emocionálneho a racionálneho. Domov predstavuje aj idealizovaný bod návratu, pocit, túžbu a potrebu vrátiť sa. Jedným z dôvodov prečo tomu tak je, prečo prevažovali uvedené faktory rozhodnutí pre návrat, bol vek a vzdelanie respondentov. Osobné rozhovory s respondentmi umožnili preniknúť relatívne blízko k ich pocitom a odkryli i diverzitu migračných skúseností, keď návrat domov bol i výsledkom neúspechu, nenaplnenia migračného zámeru.

Výskumný materiál poskytuje viaceré témy pre ďalšie vedecké bádanie. Na jednej strane je to napríklad prvok aktívnej komunikácie s okolím súvisiaci s angažovaním sa v zmysle, vraciam sa domov, lebo *chcem byť prospešný*. Návrat zahŕňa aj ekonomický aspekt spojený s kúpou domu, bytu, zakladanie firiem, start-upov a podobne. Na strane druhej, návratová migrácia nemusí byť trvalá, pretože problematická spätná integrácia môže viesť k opätovnému odchodu. Uvedené problémové okruhy budú predmetom ďalších bádání.

The study was created within the framework of the grant project Horizont 2020-YOUNG SOCIETY-693221 Promoting youth involvement and social engagement: opportunities and challenges for 'conflicted' young people across Europe.

Bibliografia

- Bahna M. 2008, *Ženy ako migrantky v cudzích domácnostiach. Fenomén au pair a možnosti jeho skúmania*, [w:] Piscová M., Bahna M., Zeman M. (eds.), *Podoby ženy*. Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava, s. 43–77.
- Bahna M. 2011, *Migrácia zo Slovenska po vstupe do Európskej únie*, VEDA – Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava.
- Bahna M. 2015, *Slovenskí absolventi vysokoškolského štúdia v zahraničí: Únik mozgov, alebo otvárajúce sa mobilné kanály na Slovensku?* “Working Papers in Sociology“, No. 1/2015, Sociologický ústav SAV, Bratislava.
- Bahna M., Sekulová M. 2019, *Crossborder Care: Lessons from Central Europe*, Palgrave Macmillan, Cham.
- Bitušíková A. 1999, *Miesto domova v živote súčasného človeka*, “Etnologické rozpravy“, Vol. VI, No. 2, s. 7–11.
- Bitušíková A. 2006, *Transnárodná migrácia z pohľadu sociálnej antropológie*, [w:] Luther D. (ed.), *E/Migrácie a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít*. Ústav etnológie SAV, Ústav vedy a výskumu UMB, Bratislava, Banská Bystrica, s. 115–136.
- Botíková M. 2014, *Súčasný (pracovné cezhraničné) migrácie a ich etnologické štúdium na Slovensku*, [w:] Brouček S., Grulich T. (eds.), *Nová emigrace z České republiky po roce 1989 a návratová politika (Náhled na problematiku v kontextu vývoje světových migrací*. Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha, s. 186–194.
- Brickell K. 2012, „Mapping‘ and, doing‘ critical geographies of home“, “Progress in Human Geography“, Vol. 36, No. 2, s. 225–244.
- Búriková Z. 2006, *Prečo majú britské matky au pair a čo sa na tom slovenským au pair nepáči*, “Slovenský národopis“, Vol. 54, No. 3, s. 341–356.
- Búriková Z. 2007, *Motivácie au pair migrácie zo Slovenska*, “Slovenský národopis“, Vol. 55, No. 4, s. 442–456.
- Búriková Z., Miller, D. 2010, *Au pair*, Polity, London.
- Carling J., Erdal M. B. 2014, *Connections between Return Migration and Transnationalism*, “Comparative migration studies“, Vol. 2, No. 3, s. 361–383.
- Cassarino J. P. 2004, *Theorising Return Migration: the Conceptual Approach to Return Migrants Revisited*, “International Journal on Multicultural Societies (IJMS)“, Vol. 6, No. 2, s. 253–279.
- Divinský B. 2009, *Migračné trendy v Slovenskej republike po vstupe krajiny do EÚ (2004–2008)*, IOM Medzinárodná organizácia pre migráciu, Bratislava.

- Divinský B., Popjaková D. 2007, *Kolko Slovákov pracuje v zahraničí? (Jeden expertný odhad)*, "Forum Statisticum Slovaca", Vol. 3, No. 3, s. 70–76.
- Divinský B., Zachar-Podolinská T. (eds.) 2018, *Globe in Motion. Patterns of international migration: Similarities and differences*, Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, Bratislava.
- Erdal M. B. 2014, „*This is My Home*“. *Pakistanis and Polish Migrants' Return Considerations as Articulations about Home*, "Comparative migration studies", Vol. 2, No. 3, s. 361–383.
- Fox L. 2002, *The Meaning of Home: A Chimerical Concept or a Legal Challenge?* "Journal of Law and Society", Vol. 29, No 4, s. 580–610.
- Galčanová L., Vacková B. 2014, „...když aspoň bydlíme v jednom městě.“ *Město v prožívání domova samostatně žijících lidí*, "Sociální studia", Vol. XI, No. 4, s. 13–32.
- Gaw K. F. 2000, *Reverse culture shock in students returning from overseas*, "International Journal of Intercultural Relations", Vol. 24, No 1, s. 83–104.
- Gál F. 1998, *O jinakosti*, G plus G, Praha.
- Grabowska I., Garapich M. P. 2016, *Social remittances and intra-EU mobility: non-financial transfers between U.K. and Poland*, "Journal of Ethnic and Migration Studies", Vol. 42, No. 13, s. 2146–2162.
- Gray K. M., Savicky V. 2015, *Study Abroad Reentry: Behavior, Affect, and Cultural Distance*, "Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad", Vol. XXVI, Fall 2015, s. 264–278.
- Hlinčíková M., Sekulová, M. 2012, *Mladí Európania a Európanky bez hraníc*, Iuventa, Slovenský inštitút mládeže, Bratislava.
- Jenčová I. 2007a, *Vzťahy v pohybe – priateľstvá v Londýne*, "Etnologické rozpravy", Vol. XIV, No. 2, s. 9–24.
- Jenčová I. 2007b, *Migrácia ako dobrodružstvo*, "Slovenský národopis", Vol. 55, No. 4, s. 457–463.
- Jenčová I. 2008, *Inštitúcie a vytváranie spoločnej komunity Slovákov a Čechov v Londýne*, "Etnologické rozpravy", Vol. XV, No. 1, s. 25–35.
- Luther D. (ed.) 2006a, *E/Migrácie a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít*, Ústav etnológie SAV, Ústav vedy a výskumu UMB, Bratislava, Banská Bystrica.
- Luther D. 2006b, *Koncepty domova a vzťahy slovenských migrantov a emigrantov k domovine (postoje sprostredkované internetom)*, [w:] Luther D. (ed.), *E/Migrácie a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít*. Ústav etnológie SAV, Ústav vedy a výskumu UMB, Bratislava, Banská Bystrica, s. 95–114.
- Majerová D. 2016, *Migračné a integračné procesy v globálnom veľkomeste (na príklade slovenských migrantiek v Londýne)*, Katedra sociálnych štúdií a etnológie FF Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Banská Bystrica.
- Mallett S. 2004, *Understanding Home: A Critical Review of the Literature*, "The Sociological Review", Vol. 52, No.1, s. 62–89.
- Martin R., Radu D. 2012, *Return Migration: The Experience of Eastern Europe*, "International Migration", Vol. 50, No. 6, s. 109–128.

- Paríková M. 2001, *Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946–48. Etnokultúrne a sociálne procesy*, STIMUL – Centrum informatiky a vzdelávania FiF UK, Bratislava.
- Sekulová M. 2015, „Najčistotnejšie, najzodpovednejšie, najpracovitejšie“. *Slovenské opatrovatelky senioriek a seniorov v Rakúsku*, [w:] Kobová L. (ed.), *Feministky hovoria o práci. Ako sa ženy stávajú subjektmi kapitalizmu*. Aspekt, Bratislava, s. 101-134.
- Szaló C. 2006, *Domov a jiná místa/ne-místiformování kulturních identit*, „Sociální studia“, Vol. 3, No. 1, s. 145-160.
- Szaló C. 2007, *Transnacionální migrace. Proměny identit, hranic a vědění o nich*. Centrum pro studium demokracie a kultury, Sociologická řada, sv. 5, Brno.
- Vertovec S. 1999, *Conceiving and researching transnationalism*, „Ethnic and Racial Studies“, Vol. 22, No. 2, s. 447-462.
- Westwood M. J., Lawrence W. S., Paul, D. 1986, *Preparing for re-entry; a program for the sojourning student*, „International Journal for the Advancement of Counselling“, Vol. 9, No. 3, s. 221-230.

Internetové zdroje

- Official website of Medzinárodná organizácia pre migráciu (IOM), <https://www.iom.sk/sk/pre-media/zakladne-pojmy-o-migracii.html#migracia>, 8. 11. 2018.

